

بنده‌داری در دوره قاجار

بررسی باستان‌شناختی نظام بنده‌داری در دوره متأخر اسلامی
(قاجار)

رسید شاه‌ارانی
محمد مرتضایی

سرشناسه : شاهسوارانی، وحید، ۱۳۶۳ -
 عنوان و پدیدآور : بنده داری در دوره قاجار، بررسی باستان‌شناختی نظام بنده‌داری در دوره
 متاخر اسلامی (قاجار) / وحید شاهسوارانی، محمد مرتضایی.
 مشخصات نشر : تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۶.
 مشخصات ظاهری : ۱۵۹ ص.
 شابک : 978-600-8412-95-3
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
 موضوع : بردگی و برده‌داری -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.
 موضوع : Slavery -- Iran -- History -- 19th century :
 موضوع : بردگی و برده داری -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق. -- اسناد و مدارک
 موضوع : Slavery -- Iran -- History -- 19th century -- Sources :
 موضوع : ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۳۴ ق. -- اسناد و مدارک
 موضوع : Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925 -- Sources :
 شناسه افزوده : مرتضایی، محمد، ۱۳۴۶ -
 شناسه افزوده : پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
 شناسه افزوده : Research Institute of Cultural Heritage & Tourism :
 رده - ی کنگره : ۱۳۹۶ ف۴ش۲/ HT۱۲۸۶
 ه - بندی دیویی : ۳۰۶/۳۶۲.۹۵۵
 شما ه کتابخانه ی : ۴۹۴۱۶۹

مرکز معرفی فرهنگی

بنده‌داری در دوره قاجار، بررسی باستان‌شناختی نظام بنده‌داری در دوره متاخر اسلامی (قاجار)

تألیف: وحید شاهسوارانی، محمد مرتضایی

ویراستار: ملک کرباسیان ورنامخواستی

طرح جلد: مهدی الوندی

طرح و اجرا: استودیو صفحه آرایی آرنگ

چاپ و صحافی: طیف نگار

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ اول: ۱۳۹۷

قیمت: ۵۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۴۱۲-۹۵-۳

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

تمام حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان امام خمینی، ابتدای خیابان سی تیر، پژوهشگاه میراث فرهنگی و

گردشگری

دور نگار: ۰۲۱-۶۶۷۳۶۷۸۸

تلفن: ۰۲۱-۶۶۷۳۶۵۲-۶۰

تارنما: www.richt.ir رایانامه: ccp@richt.ir

فروشگاه الکترونیکی کتاب: www.richtbook.ir

۷	 سخن ناشر
۹	 مقدمه
۱۵	 فصل اول: بنده‌داری در گفتمان اسلامی
۱۸	 تبیین واژگان
۱۹	 ارتباط دگرگونی‌های اجتماعی و ایدئولوژی
۲۳	 گذری به برده‌داری
۲۴	 برده‌داری در ایران بر اساس شواهد باستان‌شناختی و منابع مکتوب
۳۱	 نگاه تران بنده و بنده‌داری
۳۵	 بندگان و احکام اسلامی
۳۷	 برخی از احکام
۴۰	 زوایایی از نگاه اسلام مسند بندگی
۴۳	 فصل دوم: بدن و بنده بحث پیرا رن مناسبات قدرت
۴۵	 معرفی جامعه‌شناسی بدن
۴۶	 بدن و قدرت
۴۷	 بدن و هویت
۵۰	 عادت‌واره‌ها
۵۱	 متن به مثابه ماده فرهنگی
۵۳	 فصل سوم: نظام بنده‌داری در دوره قاجار
	 بررسی باستان‌شناختی نظام بنده‌داری از ورای تحلیل محتوای اسناد و عکس‌های ثبت و
۵۶	 ضبط‌شده
۷۷	 عکس‌ها
۷۸	 مقوله بندی بر اساس جنسیت
۷۹	 مردان به عنوان ابژه‌ای سطح بالا
۸۴	 مردان به عنوان ابژه‌ای کاربردی / سطح رو به بالا
۹۰	 مردان به عنوان ابژه‌ای یکسان
۹۶	 زنان به عنوان ابژه‌ای سطح بالا
۹۷	 زنان به عنوان ابژه‌ای کاربردی

مردان و زنان به عنوان ابره‌ای یکسان در کنار یکدیگر	۱۱۰
دسته بندی عادتواره‌ها در نظام بنده‌داری دوره قاجار	۱۱۳
فصل چهارم: نظام بنده‌داری در ساحت‌های مختلف قدرت	۱۰۵
روابط متقابل روحانیت و حکومت در بهره‌وری از بندگان	۱۰۸
روابط متقابل بازار و حکومت در بهره‌وری از بندگان	۱۱۱
روابط متقابل ایلات و حکومت در بهره‌وری از بندگان	۱۱۴
روابط متقابل روحانیت، بازار، ایلات در بهره‌وری از بندگان	۱۱۷
فصل پنجم: نقش خلیج فارس در تجارت برده و برده‌فروشی در دوره قاجار	۱۲۱
منابع مین: ردگان بر اساس اسناد و منابع مکتوب	۱۲۶
لغو تجارت برده و اسلاف انگلستان	۱۳۱
منابع	۱۳۷
فهرست جداول	۱۴۷
فهرست تصاویر	۱۴۹
نمایه	۱۵۳

برای باستان‌شناسان متون تاریخی از چند لحاظ دارای اهمیت هستند. نخست متن‌های نگاشته شده و دیگری بررسی آن در بافتاری باستان‌شناختی، در کنار دیگر مواد هم بافت. در واقع اهمیت بافتار از آن جهت است که در آن ماده فرهنگی (در اینجا متن) بر مبنای زمینه اجتماعی و تاریخی آن ارزیابی می‌شود. متون تاریخی به منزله شکلی از شاهد مادی است که نزد باستان‌شناس و در کنار دیگر داده‌های باستان‌شناختی دارای اهمیت است. تفاوتی که میان تاریخ و خصوصاً تاریخ‌نگاری سنتی با باستان‌شناسی وجود دارد در نگاه آن‌ها به متن تاریخی است. متن در مطالعات تاریخی به عنوان یک سند به شمار می‌آید. ولی در باستان‌شناسی متن به مثابه یک ماده باستان‌شناختی و در کنار دیگر مواد فرهنگی و در بستر خاص خود مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

باستان‌شناسان عموماً متون تاریخی را با دید تردید نگاه می‌کنند و همواره صحت آن را بر اساس دیگر مواد فرهنگی بی‌آزار و مطالعه گذشته از رهگذر شواهد مادی و روایتی که باستان‌شناسی از گذشته بر مبنای این شواهد ارائه می‌کند با روایت تاریخ از گذشته اساساً متفاوت است. گام‌های اولیه در باستان‌شناسی در برخورد با شاهد و سازه مادی از رهگذر مشاهده (هرچند غیرمستقیم) و آزمایش است که در برخورد تاریخ با داده‌هایش راه‌نندارد. تاریخ و حوادث تاریخی نه قابلیت آزمایش را دارند و نه می‌توان آن‌ها را بصورت مستقیم یا غیرمستقیم آزمایش کرد. داده و ماده اصلی مطالعات تاریخی، اسناد، گزارش‌ها و منابع مکتوب است. تاریخ‌شناسی «متن‌محور» است، بر خلاف باستان‌شناسی که دانشی «ماده‌محور» است. توجه به ماده و ویژگی‌های آن تضادات خاص خود را دارد که راه و هدف باستان‌شناسی را از تاریخ متمایز می‌کند. باید در نظر داشت شواهد مادی برجای مانده از گذشته، تنها شامل مواد فرهنگی با کاربردهای روزانه نیستند. با آغاز نگارش و به‌کارگیری استفاده از خط و کتابت و زبان نوشتاری در جوامع گذشته، شکل دیگری از مواد فرهنگی به داده‌های باستان‌شناختی افزوده می‌شوند. کتیبه‌ها، نسخه‌های خطی، اشیاء و مواد فرهنگی حاوی کتیبه، شکل‌هایی از این منابع هستند.

باستان‌شناسی دوران تاریخی به مطالعه بقایای فرهنگی جوامع صاحب نوشتار می‌پردازد که قادر به ثبت تاریخ خود بودند. در باستان‌شناسی دوران تاریخی شکل دیگری از منابع تحقیق به شواهد مادی افزوده می‌شود که همان منابع مکتوب است. از دوران تاریخی حجم قابل توجهی از منابع مکتوب برجای مانده که پژوهشگران این دوران آن‌ها را به مثابه منابع کلیدی و راهگشا در پژوهش‌های خود بکار می‌برند. همراه با کاربرد منابع مکتوب، رویکردهای نظری و مطالعاتی نیز وارد باستان‌شناسی دوران تاریخی شد که پیوند نزدیکی با دانش تاریخ و برخی چارچوب‌های نظری این دانش دارد. محوریت متن در باستان‌شناسی تاریخی از این دیدگاه ناشی می‌شود که آنچه در گزارش‌ها و منابع مکتوب نقل

شده نمودی از حقیقت مطلق و روایت عینی یک واقعیت تاریخی است. آنچه در یک گزارش مکتوب به منزله گذشته ارائه می‌شود در واقع نگاه و روایت خاص مولف از یک رویداد یا واقعیت است. از آنجا که زمان سپری شده نمی‌تواند هیچ روایتی از گذشته را آنگونه که بوده احیا کند، آنچه در یک گزارش مکتوب به منزله گذشته ارائه می‌شود در واقع نگاه و روایت خاص مولف از یک رویداد یا واقعیت است. باستان‌شناسی دوران تاریخی ایران بشدت متن محور است. در باستان‌شناسی این دوره تفوق و مرکزیت به گزارشات و منابع مکتوب داده شده است. متون در تعیین خط مشی مطالعات و پژوهش‌های باستان‌شناختی دوران تاریخی نقشی تعیین کننده‌ای دارند. باستان‌شناسی دوران تاریخی مانند تاریخ - حتی غالباً به دنبال روشن نمودن رویدادهای «مهم» تاریخ سیاسی، زمان، محل وقوع و ردیابی آثار مادی آن‌ها در شواهد باستان‌شناختی است. بنابراین در این پژوهش به غیراز عکس‌های بدست آمده از بافت تاریخی، برد نظر، متون تاریخی نیز به عنوان یک ماده باستان‌شناختی مورد پذیرش و به کار گرفته می‌شود.

بردگی در نظام‌های غربی ۱۰ دورا بیش از میلاد تا بعد از آن پدیده‌ای جدای از نظام بندگی در شرق بوده است. در واقع بین این دو تفاوت، ایی هست که هر کدام به صورت سنتی مشابه، در میان غالب اقوام در گذشته بوده و در امتداد یک دیگر رار گرفته است. بردگی اصولاً یک پدیده غربی است، در حالی که آنچه در شرق وجود داشت بدینی بود. تفاوت نظام بردگی با بندگی ما بین غرب و شرق تنها در نام نیست. در غرب بردگان عنصری بر تولید (همواره بخشی از ابزار تولید) و در شرق بندگان، در وهله نخست عنصری بر مصرف بودند و سپس هم‌داستان با آن در دوره متاخر اسلامی به مرور عنصری بر تولید هم قرار گرفتند.

برده، بنده، برده داری و بنده‌داری، همگی به مفهوم انسان مملوک، «سَبَّ» مالکیت انسانی بر انسانی دیگر است. رسم برده داری که مطابق آن یک انسان موضوع مالکیت انسان دیگر قرار می‌گرفته، با سابقه‌ای دیرین در تمدن بشری، در فرهنگ و تمدن اسلامی نیز مطرح بوده است. با این تفاوت که، در گفتمان اسلامی واژه «برده»، مطابق با دیدگاه قرآن و احکام فقهی «عبد» و به معنای بنده می‌شود. لفظ رایج برای «برده» در زبان عربی، «عَبْد» است، که به تعبیر دقیق‌تر، برای «برده مرد» کاربرد داشته است. در این گفتمان برای «برده زن» نیز واژه «امّه» به کار رفته است. هر دو لفظ از واژگان سامی باستان اند و در زبان عبری تورات نیز در همین معنی به کار رفته اند. در زبان ادبی عربی، اسم جنس «رقیق»، بر «برده»، در مفرد و مذکر و در اسم جمع، اطلاق می‌شود. هر چند این لفظ، در قرآن کریم نیامده است، اما به جای آن لفظ «رَقَبَه» (به معنای «گردن، قفا») به کار رفته است (از جمله در سوره مائده، آیه : ۸۹).

هنگامی که قرآن عبارت کنایی «ما مَلَکَتْ اَیْمَانُکُمْ» را در سوره نساء، آیه: ۳۶ به کار می‌برد؛ عبارت «عَبْدًا مَمْلُوکًا» (سوره نحل، آیه: ۷۵) به معنای بنده، و بندگی کردن، ناظر به همین عبارت کنایی است. در قرآن برای افاده اسم معنای «بردگی»، «رَقٌّ» یا لفظی مشتق از «عَبَد» چون «عُبُودِیَّت» آمده است. بر اساس آمیزه‌های و روایات دینی «بنده‌دار» را «مُولی» و در زبان حقوقی «مالک» می‌خوانند.

بنده از لحاظ حقوقی در گفتمان اسلامی ماهیتی دوگانه داشت، بنا بر نص قرآن، اسلام ضمن دیدن بنده به عنوان موجودی بشری، او را به عنوان «کالا» مملوک فردی دیگر به نام مُولی، و تابع قانون مالکیت می‌داند و نابرابری ضروری ارباب و بنده و حق مسلم و فایده‌ی ارباب را به رسمیت می‌شناسد. در واقع مفهوم «بنده» در همین ویژگی نهفته است. در نتیجه، براساس احکام اسلامی بنده می‌توانست موضوع تمامی اعمال حقوقی ناشی از مالکیت مانند فروش، هبه، اجاره، توارث و جز آن باشد. از نظر فقه اسلامی، این مالکیت، با توجه به احکام عتیق‌قهری بنده و احکام دیگر، محدودیت‌های بسیاری نداشته و براین اساس جایگاه بنده در سببیت اجتماعی مستقیماً در روابطشان با مالک خود - روابط جنسی - پیوند داشته است، که نمود این رابطه و جایگاه در نظام بنده‌داری و کنش‌های اجتماعی، جلوه‌گر بوده است.

در طول تاریخ ایران، از عهد باستان تا قبل از قرن ۱۴ ق.م، به کارگیری و استفاده از بردگان و بندگان تحت عنوان غلام، کنیز یا خواجه، در عرصه‌های مختلف اجتماعی، نظامی، سیاسی، فرهنگی یا اقتصادی وجود داشته است. در قرون اولیه هجری قمری، طغیان گسترش فتوحات و افزایش قلمرو مسلمانان که غالباً از طریق جنگ صورت می‌گرفت، خیل عظیمی از مردان غیر مسلمان، به ویژه ترکان آسیای میانه و استپ‌های اروپای شرقی، به اسارت مسلمانان در آمدند که پس از گرویدن به دین اسلام به صورت بنده به کار گرفته شدند. بندگان در ایران اسلامی در بخش‌های مختلف، عمدتاً با عناوینی چون سرباز، خدمتکار، باربر، زن صیغه‌ای و غیره به کار گرفته می‌شدند. بنا بر این، در وهله نخست شکلی از مصرف بودند.

بر طبق اسناد و عکس‌های به جا مانده از بستر زمانی دوره قاجار، هم غلام و کنیز سفید پوست به چشم می‌خورد و هم سیاه پوست. بندگان سفید از اقوام مختلفی چون قفقازی (گرجی، چرکس، ارمنی)، کرد (از شمال غربی ایران)، بلوچ (جنوب شرقی)، ترکمن (شمال شرقی) و یا حتی پارسی بودند. این دسته از بندگان عمدتاً در تهاجمات و لشکرکشی‌های تنبیهی، بویژه علیه ترکمن‌ها و بلوچ‌ها و یا طی جنگ‌های منظم ایران و روسیه به اسارت در می‌آمدند، بخشی از آن‌ها نیز از راه تجارت و خرید و فروش تأمین می‌شدند. با سقوط صفویان و سپس دوران فترت قدرتی که با شروع حکومت قاجار

ایجاد شد، ورود غلامان و کنیزان سفید از منطقه قفقاز و ماورای آن به طور کاملاً محسوسی کاهش یافت. چرا که روس‌ها بعد از تصرف قفقاز و انعقاد قرارداد ننگین ترکمن چای با دولت ایران در سال ۱۲۴۳ ق، خرید و فروش مردان و زنان قفقازی را ممنوع کردند. بردگان سیاه پوست از قومیت‌های مختلفی چون زنگی، حبشی، سهیلی و نویی بودند. این دسته از بندگان از راه تجارت و خرید و فروش تأمین می‌شدند. حمل و نقل آن‌ها به ایران، هم از راه زمینی صورت می‌گرفت و هم از طریق دریا. بخشی از این بندگان توسط حجاج و زائران شهرهای مقدسی چون مکه، مدینه و کربلا از راه‌های زمینی، به ایران منتقل می‌شدند. البته، تعدادی از تجار بنده نیز در غرب و جنوب غربی ایران از شهرهای غربی بغداد، کربلا، مکه و مدینه، بزرگان آفریقایی را وارد بازارهای ایران می‌کردند. تعداد کمی از بندگان نیز از طریق مشق وارد ایران می‌شدند که چندان اهمیت نداشت.

همانطور که اشاره شد، شرق و برخلاف غرب، بندگان در وهله نخست عنصری بر مصرف بودند. بردگی به عنوان عنصری بر تولید، ارمغانی بود از نظام استعماری غرب، که با تصرف و تسلط بر آفریقا توسط اروپاییان و ایجاد سیستم جابجایی ترابری و پیچیده، از طریق به بردگی گرفتن و تجارت آن از راه‌های آبی به عنوان یکی از پرسودترین تجارت‌ها، در دوره قاجار به ایران کشیده شد. اما بلافاصله با آمیخته شدن در آمیزه‌های اسلامی به واسطه دین و تعصب حاکم بر کشور، و برخورداری از مزایایی که قرآن برای بندگان قائل شد در قالب بندگی تأثیر ماهیت داد.

مع الوصف فارغ از چگونگی و سیر تاریخی نظام بندگی، در دنیای اسلام، مقوله بندگی عوض آن که مطابق کلیات بینش قرآنی، به سمت حل و فصل و نابودی برده‌ها، مرور و در گذر زمان به خصوص در دوره متاخر اسلامی تبدیل به یک نظام حقوقی دست و پا گیر شد که به سادگی امکان خلاص شدن از آن وجود نداشت. چرا که با وجود بینش آزادی خواهانه قرآن، هرگاه به نوع عده‌ای بود که عده‌ای دیگر را در تصرف خود داشته باشند و از آنان بهره‌کشی کنند.

در این کتاب برآنیم تا با در نظر گرفتن و مطالعه اسناد، منابع مکتوب و کتبی‌های به جا مانده از دوره قاجار به عنوان متنی به مثابه ماده فرهنگی به بررسی باستان شناختی نظام بنده‌داری در دوره متاخر اسلامی (قاجار) پردازیم.

در انتها باید به نکته‌ای مهم اشاره کرد: مسلماً در پژوهش‌هایی با رویکرد باستان شناختی، وجود ماده فرهنگی قابل رویت از ارکان اصلی یک پژوهش جهت انتشار آن بشمار می‌آید. کتاب حاضر نتیجه مطالعه و تحلیل محتوای ۶۷۳ عدد سند تاریخی و ۲۳۷ عدد از عکس‌های آرشیوی مرتبط با بنده‌داری در دوره قاجار می‌باشد. اما حقیقت امر این است که بسیاری از این اسناد و عکس‌ها با توجه

به قرار داشتن در طبقه بندی محرمانه در مراکز آرشیوی دولتی و غیر دولتی (مرکز آرشیوی وزارت امور خارجه، کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مرکز اسناد ملی) و یا مغایر بودن با موازین اسلامی قابل چاپ و انتشار نبودند، بر همین اساس از متن های مطالعاتی به مثابه ماده فرهنگی باستان شناختی در این نوشتار، مجموعاً از ۶۷۳ عدد سند تاریخی تنها ۱۰۰ سند و از مجموع ۲۳۷ عدد عکس جمع آوری و ثبت و ضبط شده تنها ۴۲ عدد عکس در این کتاب آورده و منتشر شده است که اکثراً دسترسی به آنها نیز برای عموم نیز آزاد می باشد.

با سپاس

وحید شاهسوارانی